

4. Лукьянцев Г.Е. Европейские стандарты в области прав человека: теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод / Г.Е. Лукьянцев. – М. : Звенья, 2000. – 280 с.
5. Литвиненко І.Л. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини / І.Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4 (16). – С. 271–279.
6. Путраймс І.І. Актуальні проблеми юрисдикції Європейського суду з прав людини / І.І. Путраймс // Актуальні проблеми державного управління. № 1 (31). – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2007. – С. 213–219.
7. Преображенська В.В. УРСР – рівноправний суб'єкт міжнародного права / В.В. Преображенська. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1973. – 50 с.
8. Opsahl T. Ten Year's Coexistence Strasbourg – Geneva // Protecting Human Rights: The European Dimension / Franz Matscher & Herbert Petzold eds., 2d ed. – 1989. – P. 431–432.
9. Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика / М.М. Антонович.– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с.

УДК 342.1

СКЛАДНИКИ СУЧАСНОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

COMPONENTS OF MODERN CONSTITUTIONAL PROTECTION SYSTEM OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS: SOME ISSUES

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету*

Сестренікова О.,

*JUDr., докторант юридичного факультету
Університету П.І. Шафарика
в Кошицах (Словацька Республіка)*

Автори висвітлюють окремі аспекти системи захисту прав і свобод людини та громадянина. Основна увага акцентується на конституційних засадах побудови системи захисту прав і свобод людини та громадянина. Розкриваються особливості системи захисту прав і свобод людини та громадянина за конституційним законодавством зарубіжних країн.

Ключові слова: конституція держави, права і свободи, система захисту прав і свобод, судові та правоохоронні органи.

Авторы освещают отдельные аспекты система защиты прав и свобод человека и гражданина. Основное внимание акцентируется на конституционных принципах построения системы защиты прав и свобод человека и гражданина. Раскрываются особенности система защиты прав и свобод человека и гражданина по конституционному законодательству зарубежных стран.

Ключевые слова: конституция государства, права и свободы, система защиты прав и свобод, судебные и правоохранительные органы.

The authors highlight certain aspects of the rights and freedoms of man and citizen. The main attention is focused on the constitutional principles of building a system of protection of rights and freedoms of man and citizen. Revealed features of the system of protection of rights and freedoms of man and citizen of the constitutional law of foreign countries.

Key words: constitution, rights and freedoms protection system of rights and freedoms, judicial and law enforcement authorities.

Конституційна система захисту прав і свобод людини та громадянина, будучи інтегративним феноменом, отримує якісну визначеність через функціональну єдність своїх компонентів. До основних, на наш погляд, слід віднести правозахисні норми, принципи, суб'єкти, об'єкти та гарантії. Їх відрізняють конституційна зумовленість, законодавчий розвиток відповідно до загальноновизначених принципів і норм міжнародного права (ч. 1 ст. 9 Конституції України).

Сутність досліджуваної нами конституційної системи багато в чому визначається метою, яка полягає в

досягненні стану реальної захищеності всіх осіб, що перебувають під юрисдикцією держави. Домогтися такої мети можливо, зокрема, шляхом вирішення низки завдань, серед яких, наприклад, створення в країні єдиного правозахисного простору на основі конституційних принципів і з урахуванням відомих міжнародно-правових стандартів; впорядкування тих, що вже існують; стимулювання створення необхідних правозахисних та правоохоронних органів і організацій; підвищення ефективності правозахисних процедур, розрахованих на захист конституцій-

них прав і свобод різних категорій осіб, у тому числі за допомогою інституту конституційно-правової відповідальності [1, с. 26]¹.

Конституційна система захисту прав і свобод людини та громадянина містить певну сукупність правил (правових норм). Ці норми встановлюють як потенційно можливі (диспозитивні), так і обов'язкові (імперативні) правила поведінки суб'єктів правозахисних відносин. Зокрема, Основним законом України закріплені право кожного на захист своєї честі та гідності (ст. 28, 68), своїх прав і свобод всіма способами, не забороненими законом (ст. 63), що належить до диспозитивних правозахисних норм; а гарантії державного (ст. 55) і судового (ст. 59) захисту прав і свобод людини та громадянина є нормами імперативними.

Як впливає з наведених та інших правозахисних норм, Конституція України використовує різні прийоми їх формулювання: через дієслово «захистити», через іменник «захист» і дієслово «гарантується», через право на «захист». Таким шляхом, за вірним твердженням М. Марнгейм, відображаються як категоричність правозахисної позиції держави, так і варіанти правозахисної поведінки осіб, що знаходяться під юрисдикцією держави [3, с. 45].

Схожі норми ми можемо знайти й в Конституції Словачкої республіки:

«Люди є вільними і рівними у гідності та правах. Основні права і свободи невід'ємні, невідчужувані, не підлягають давності та є невідмінними.

Основні права та свободи гарантуються на території Словачкої Республіки всім незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, віри та релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, національності або приналежності до етнічної групи, майнового стану, роду та інших обставин. Нікому не може бути завдано шкоди, надані пільги або відмовлено в них із зазначених підстав.

Ніхто не може бути обмежений у правах за здійснення основних прав і свобод» (ст. 12 Конституції Словачкої Республіки) [4].

«Законні обмеження основних прав і свобод повинні діяти однаково для всіх випадків, які відповідають встановленим умовам. Обмеження основних прав і свобод повинні здійснюватися з урахуванням їхніх сутності та сенсу. Такі обмеження можуть здійснюватися тільки з певною метою» (ст. 13 Конституції Словачкої Республіки) [4].

Даючи загальну характеристику конституційним правозахисним нормам, слід виділити їх вихідні та похідні різновиди. Так, згідно з ч. 4 ст. 55 Конституції України захист прав і свобод людини та гро-

мадянина є вихідним щодо до ч. 1, ч. 2 та ч. 3 цієї ж статті Основного Закону, що вказує на такий вид захисту, як судовий, а також захист Уповноваженим із прав людини. Одночасно всі конституційні правозахисні норми є вихідними для інших таких норм. Аналогічну ситуацію ми можемо спостерігати й в Основному законі Словаччини.

Конституції України та Словаччини передбачають правозахисні норми загального та виняткового характеру. Перші з них діють на всій території країни і не обмежені за часом, другі – в умовах особливих режимів воєнного та надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України та ст. 51 Конституції Словацької республіки).

Відповідно до частини 2 статті 29 Загальної декларації прав людини «під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві» [5].

Конституція України, виходячи з норм міжнародно-правових документів, встановила обмеження щодо реалізації деяких прав і свобод людини та громадянина. Так, право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію обмежується законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, яка одержана конфіденційно, або для підтримки авторитету й неупередженості правосуддя (ст. 34). Здійснення права на свободу світогляду та віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я та моральності населення, захисту прав і свобод інших людей (ст. 35). На таких самих підставах може бути обмежене право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36). Конституційно встановлюються також обмеження щодо права на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39) тощо. Усі ці обмеження обґрунтовані необхідністю забезпечення охорони конституційного ладу, національної безпеки, прав і свобод людини та громадянина [6, с. 94].

Правозахисні норми конституційної системи захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні закріплюються в різних джерелах. Загальні вимоги, до них – це, зокрема, неприпустимість їх обмеження (ст. 64), обов'язковість офіційного опублікування для загального відома (ст. 94). Консти-

¹ У конституційному праві України конституційна відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності, що пов'язується, в першу чергу, із механізмом правового захисту Конституції. Проте категорії «юридична відповідальність у конституційному праві» та «конституційно-правова відповідальність» не є тотожними. Юридична відповідальність у конституційному праві в широкому значенні представлена конституційною, адміністративною та іншими видами відповідальності за порушення норм конституційного права. Пріоритетним видом юридичної відповідальності у конституційному праві України є конституційно-правова відповідальність. На сьогодні остання сформувалася як інститут конституційного права та елемент системи гарантій конституційного права України. Тобто, наприклад, на думку Н. Наливайка, конституційно-правова відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер, настає за скоєння конституційно-правового delictu та знаходить вияв у передбачених конституційно-правовими нормами особливих несприятливих наслідках для суб'єкта конституційного delictu [7, с. 6].

туція України в цьому сенсі прямо вказує на міжнародний договір (ст. 9), закон (п. п. 1 та 3 ч. 1 ст. 92), підзаконні нормативні правові акти (п. 2 ст. 116).

Сутнісними елементами конституційної системи захисту прав і свобод людини та громадянина є принципи. Вони сприяють розкриттю специфіки того чи іншого правового феномена. Їх основу складає світоглядна позиція, закономірність, виявлена практикою, або умоглядне становище як плід наукової думки [7, с. 166]. Вони, будучи «доктринальними джерелами права», виконують завдання основних напрямних векторів правового впливу. Як зауважує з цього приводу вітчизняний вчений А. Колодій, принципи права як його юридичні основи можуть і мають отримувати свою об'єктивізацію в безпосередньому змісті законодавства, створюючи при цьому ті прошки правої матерії, які можуть становити самостійну структурну ланку, що безпосередньо регулює суспільні відносини [8, с. 15].

Однією з важливих ознак основоположних принципів права є їх самодостатній – з точки зору формальної визначеності – характер. Іншими словами, для застосування вимог цих принципів немає необхідності посилатися на інше джерело права (закон, правовий звичай тощо). Тому основоположні (загальні) принципи права можуть використовуватися у двох значеннях: і як зміст права, і як його форма (джерело) [9, с. 10]. На думку С. Погребняка, під основоположними принципами права слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис і цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрями подальшого розвитку [10, с. 37].

Так, зокрема, принцип поваги та непорушності прав і свобод людини закріплений у ст. 3 Конституції України і передбачає, що права людини розглядаються як вища правова цінність, а їх утвердження та забезпечення є першочерговим обов'язком держави [11, с. 10]. Положення подібного змісту ми можемо знайти в ст. 12 Конституції Словаччини [4].

Вищенаведений принцип зумовлює визнання пріоритету природних прав людини, що розглядається Конституційним Судом України «як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України як орган законодавчої влади має приймати правові акти, додержуючись такого підходу» [12]. На необхідність встановлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження та забезпечення прав і свобод, Конституційний Суд України звертав увагу також у рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про

постійне користування земельними ділянками [13]. Крім того, для забезпечення свободи важливо, щоб обмеження, які запроваджуються державою, не зазіхали на саму сутність того чи іншого права і не призводили до втрати його реального змісту. Конституційний Суд України посилався на це правило в рішеннях від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні [14] та від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України [15].

Разом із тим до завдань нашого дослідження не входить висвітлення всього спектру принципів, оскільки конституційна система захисту прав і свобод людини – явище, що постійно розвивається. Її принципи, як ми бачимо, містяться в різномірних нормативно-правових актах. Так, аналіз зарубіжних Конституцій дає підстави стверджувати, що принципи справедливості, чесності, поваги та низка інших активно використовуються як в декларативних документах, так і в конституційних актах². Вони є вихідними початками та моральним фоном концепції захисту прав і свобод людини³. У зв'язку із цим показовим є твердження Д. Джильберта, що без духовного компаса наша конституція марна й існуватиме лише тим, що про неї говоритимуть судді [16, с. 93].

При цьому поєднання конституційних, морально-етичних, релігійних, традиційних норм, за твердженням М. Марнгейм, сприяє стійкості цієї системи та є гарантією від девальвації з плином часу [3, с. 45]. У цьому сенсі цілком погоджуємося з Г. Мальцевим у тому, що право належить до класу таких соціальних явищ, як мораль, політика, релігія, етикет, що є нормативно-регулятивними системами. Кожна з них – це соціально-культурний комплекс норм, ідей і відносин, що визначає характер і напрями людської діяльності через формування та реалізацію поведінкових стереотипів. Про це ж свідчать і норми низки Конституцій зарубіжних країн⁴. Видається, що наявність духовності в конституціоналізмі – абсолютно необхідна умова його життєвості та прогресивності. Духовність, за вірним твердженням Р. Байніязова, не дає змоги юридичному негативу стати панівним явищем у правовій системі суспільства, «гальмує» поширення правового нігілізму й байдужості [17, с. 14].

Відзначимо, що кожному конкретному історичному періоду часу повинна відповідати адекватна конституційна система захисту прав і свобод людини та громадянина, яка опосередкована також і територіальним простором (у т. ч. кордонами конкретної держави).

² Див. наприклад, Конституцію США, Конституцію Литви, Основний закон Федеративної Республіки Німеччини та Словаччини.

³ Відзначимо, що опора на принципи з морально-етичної сфери (наприклад, ст. 2 Основного закону ФРН звертається до морального закону; ст. 19 Конституції Італії апелює до добрих нравів, а її ст. 29 виділяє моральну рівність подружжя) зміцнює позиції конституційної системи захисту прав і свобод людини, виводячи її з виключно формальної сфери та наближаючи безпосередньо до людини.

⁴ Наприклад, Конституція Німеччини (в Преамбулі відзначено, що німецький народ прийняв Основний закон, «усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми»); Італії (ст. 54 містить обов'язок всіх громадян Італії бути «вірними своїй Республіці»); Ірландії (у ч. 1 ст. 6 зазначається, що всі влади «з божим велінням виходять від народу»).

Отже, аналізована нами в дослідженні система в конкретній державі, у конкретному регіоні демонструє свою специфіку навіть за умови послідовного врахування правозахисних стандартів. Оцінка нових напрямів у розвитку системи захисту прав і свобод людини дає підстави стверджувати про застосування саме зваженого підходу до співвідношення європейських, т. зв. «універсальних»,

стандартів і традиціоналізму, культури, релігії інших цивілізацій (водночас питання про загальну єдність універсального та специфічного в системі захисту прав людини не уникнути). Подібна проBLEMA, за твердженням А. Тимченка, набуває обрисів основоположного правозахисного принципу як соціальної, моральної та юридичної реальностей [18, с. 12].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Patyra S. Ustroj konstytucyjiny pzczypospolitey polskiej / S. Patyra. – Lublinie, 2000. – 298 s.
2. Наливайко Л.П. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л.П. Наливайко. – К., 2000. – 19 с.
3. Марнгейм М.В. Конституционная система защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01, 12.00.02. / М.В. Марнгейм. – М. : РГБ, 2006 – 385 с.
4. Ústava Slovenskej Republiky // Zbierka zákonov č. 460/1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slplk.sk/dokumenty/ustava.pdf>.
5. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Голос України. – 2008. – № 236. – С. 15–17.
6. Єзерський Д.О. Правове регулювання надзвичайного стану в Україні / Д.О. Єзерський // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – № 1. – 2014. – С. 93–101.
7. Богданова Н.А. Система науки конституционного права / Н.А. Богданова. – М. : Юрист, 2001. – 311 с.
8. Колодій А.М. Принципи права України / А.М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
9. Толстик В. А. Иерархия российского и международного права / В. А. Толстик. – М., 2001. – С. 10.
10. Погребняк С.П. Основоположные принципы права (содержательная характеристика) / С.П. Погребняк. – Х., 2008. – 188 с.
11. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т.І. Фулей ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 19 с.
12. Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008 у справі про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 80. – Ст. 2697.
13. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.
14. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.
15. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 38. – Ст. 1272.
16. Джильберт Дж.М. Морально-этические основы государственного управления в России на пороге XXI века / Дж.М. Джильберт // Кентавр. – 1993. – № 3. – С. 91–99.
17. Байниязов Р.С. Мировоззренческие основы общероссийской правовой идеологии / Р.С. Байниязов // Журнал российского права. – 2001. – № 11. – С. 14–17.
18. Тимченко А.І. Проблемні питання конституційної реформи в Україні : доп. дійсного члена Акад. правов. наук України / А.І. Тимченко. – К. : Київський регіональний центр Академії правових наук, 2008. – 24 с.
19. Россоха С.В. Права людини: сучасні концептуальні підходи / С.В. Россоха // Порівняльно-аналітичне правознавство. – 2014. – № 1. – С. 70–72.
20. Chovanec J. Ku geneze samostatnosti Slovenskej republiky / J. Chovanec // Slovakia plus. Sbornik prispevkov zo 6. zasadnutia Statnej konferencie slovenskej inteligencie, konaneho v dňoch 26-28. novembra 1997 v Častej-Papierničke. – Bratislava, 1998. – S.82-89.
21. Chovanec J. Ustava Slovenskej republiky – základ budovania suverenného právneho štátu / J. Chovanec // Medzinarodne otázky (Bratislava). – 1997. – № 3. – С. 5–23.
22. Čič M. a kol. Komentár k Ustave Slovenskej republiky. – Bratislava, Matica Slovenska, 1997. – 594 s.